

*Forfatteren er mag.art. i nordisk filologi
og exam.art. i historie*

Birgit Christensen:

Dansk i Tønder i 1600-tallet

Denne artikel er en kort sammenfatning af to artikler: 1) Private skolemestre i Tønder i 1600-tallet. Underviste de i at læse og skrive dansk? Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden, red. Harald Gustafsson & Hanne Sanders, Göteborg 2006. Summary in English. 2) Petrus Jacobi von Alblef – Lidt om nedertysk, højtysk og især dansk i Tønder i 1600-tallet. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog II, Red. Peter Widell og Ulf Dalvad Berthelsen. Århus 2007. – De er begge blevet til i forbindelse med et projekt om overgangen fra nedertysk til højtysk skriftsprog i Tønder i 1600-tallet. Kildematerialet hidrører fra byarkivet, der opbevares i Landsarkivet for Sønderjylland.

Indledning – Johan Ketelsen

Som omtalt af Anders Bjerrum i hans artikel om Folkesproget i Tønder gennem Tiderne fra 1943, var det daglige talesprog i Tønder i 1500- og 1600-tallet sønderjysk, men mange voksne kunne også nedertysk. Kendskab til det var en praktisk nødvendighed for tønderingerne, for administrations- og retssproget var nedertysk, nedertysk var handelens sprog, og det var det sprog, studenterne og de unge købmænd havde brug for på dannelsesrejser sydpå. Nedertysk afløstes i løbet af 1600-tallet efterhånden af højtysk. Bjerrum skriver: "Det er derfor forstaaeligt, at da Byen foruden Latinskolen ogsaa fik en Borgerskole, maatte denne blive tysksproget, selv om Børnene var dansktalende; det var jo ønskeligt, at Børnene fik lært Tysk saa hurtigt som muligt. Den første Borgerskole, vi hører om, var ganske vist dansksproget: 1614 gav Byraadet Johann Ketelsen Tilladelse til at undervise indtil 10 Drengene i Skrivning og Regning paa Dansk under den Forudsætning, at Drengene ikke vakte Forargelse i Kirken eller andetsteds. Men

dette Forsøg mislykkedes, og 1616 aabnedes en tysk Skole, hvor der undervistes i tysk Læsning og Skrivning, samt Regning; og denne Skole viste sig livskraftig.”¹

Når situationen var sådan, forventer man ikke at finde noget som helst skriftligt på dansk i Tønder byarkiv, for det er administrationens arkiv og indeholder f.eks. en hel del korrespondance med hertugen og forskellige regnskaber. Det var derfor en stor overraskelse, at der dukkede nogle få dansksprogede tekster op, og at der desuden fandtes nogle vidnesbyrd om, at man kunne læse dansk i Tønder i datiden.



Den gamle skolebygning, der rummede latinske til venstre og tysk skole til højre og bolig til den tyske skolemester ovenpå.

¹ Anders Bjerrum, *Folkesproget i Tønder gennem Tiderne*. i: M. Mackeprang (udg.) *Tønder gennem Tiderne*. Skrevet af danske forfattere. *Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland*, Nr. 3, 1943, bd. II, s. 449, *The language of the people of Tønder through the ages* i: Anders Bjerrum, *Linguistic papers*. Published on the occasion of Anders Bjerrum's 70th birthday, 12th March 1973, by Selskab for Nordisk Filologi, Copenhagen. 1973, s. 60. – Skolen omtales også af M. Mackeprang, *Tønder under Hertugstyre indtil 1713* i: M. Mackeprang (red.) *Tønder gennem Tiderne*. Skrevet af danske forfattere. *Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland*, Nr. 3, 1943, bd. I, s. 118, og af Ludwig Andresen, *Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreißigjährigen Krieg (1627)*. Flensburg 1939, s. 185.

Danske tekster fra Tønder

Den tidligste af de fundne danske tekster i byarkivet er skrevet af en blytækker ved navn Andres Karstensen og lyder: "*Dette Zedel ehre loest Paa Mögiltunder biercke tinge then 16 Juny Ao 1602* (= denne seddel er læst på Møgeltønder Birketing 16/7 1602)."² Men den er, som det fremgår, skrevet ude i Møgeltønder, der hørte til de kongerigske enklaver i Slesvig, så den tæller ikke rigtigt med i denne sammenhæng.

Fra selve Tønder by er der to korte danske tekster på dokumenter, der ellers er skrevet på hhv. nedertysk og højtysk, og et enkelt helt brev på dansk.

Den ældste danske tekst skrevet af en borger i Tønder og bevaret i Tønder byarkiv; den findes på et lånedokument fra byens hospital, hvor man kunne låne penge, en såkaldt hospitalsobligation. Dokumentet er fra 27/3 1632.³ Selve obligationen er på nedertysk med byskriver Jurgen Thimsens hånd. I indledningen står, at obligationen er udstedt af borger og indvåner i byen Tønder "*Peter Andersen*". Låntagerens underskrift med tilhørende tekst er på dansk: "*Dete Bekender Jeg Peder Anderß med egen hand*". Vidnerne, hvoraf det ene var byskriveren, skrev "*hans tomß kramer egen hant als ein tüge*" (= Hans Thomsen kræmmer egen hånd som et vidne) og "*Diße tuchenisse bekenne ick Jurgen Thimßen mit egen handt*" (= Dette vidnesbyrd bekender jeg Jurgen Thimsen med egen hånd). De bruger altså her samme sprog, som obligationen er skrevet på. Der er ikke fundet andre tekster med Peder Andersens hånd til belysning af hans sprogkunderskaber. Hvis han havde kunnet nedertysk, ville man umiddelbart forvente, at han skrev dette sprog som de to andre. Nu, hvor han stod og skulle låne penge, var byskriveren en autoritet for ham, og han ville derfor snarest have rettet sig efter ham med hensyn til sprogvvalg, hvis han havde kunnet. Så han har sandsynligvis ikke kunnet skrive nedertysk. Byskriveren har accepteret, at hans skriftsprog var dansk, og ikke insisteret på, at der skulle skrives nedertysk, for i så fald ville det have været nemt for ham at diktere og stave den korte tekst, der skulle skrives. Peder Andersen kan have været en af Johan Ketelsens elever; det kunne passe tidsmæssigt.

² Tønder byarkiv pk. 113

³ Tønder byarkiv pk. 651.

I 1683 blev en flok matroser antaget til flåden og skulle have deres rejseomkostninger godtgjort. De skulle underskrive en kvittering ved modtagelsen af pengene. En af dem gav sin kammerat fuldmagt til at hente pengene og skrev på dansk: "*Jörgen ander Sen fuld mact for min Monedes peng Lauritz Peder Sen*" (= Jørgen Andersen fuldmagt for mine månedspenge Lauritz Pedersen).⁴ Man kan se, at han skrev lidt usikkert, men gjorde sig umage. Ved siden af står hans navn igen: "*LareenS peterSen*", antagelig skrevet af Jørgen Andersen, idet han kvitterede. I Lauritz Pedersens lille tekst ses jyske dialekttræk: der er jysk apokope i ordene *min* og *peng*. Det oplyses i teksten, at Lauritz Pedersen var fra Tønder.

Brevet på dansk er fra 15/9 1687.⁵ Desværre er det uvist, hvem der har skrevet det. Brevets tekst og underskrift er med samme hånd, men underskriften er utydelig. Det er en besked til en person i Tved, at han skal tilsige Peder Pedersen i Abild, Lars Hansen i Nørhus og Fedder Mickelsen i Bønderby til at skaffe vogn og heste, som skal køre til Sønderborg færge og afhente tømmer til Tønder vandmølle; det samme skal man gøre fra et bol i Lille Emmerske og et i Store Emmerske. Personen, der har skrevet brevet, må være en autoritet med tilknytning til Tønder vandmølle. Han har været vant til at skrive breve på tysk, for han har skrevet bynavnet på tysk i dateringen, *Tundern*. Inde i teksten, hvor han nævner Tønder vandmølle, har han skrevet navnet på dansk: *tunder*.

Andre vidnesbyrd om kendskab til dansk

Ud over disse tekster er der fundet forskellige ting, der peger på, at folk i Tønder har kunnet læse dansk.

Allerede 6. maj 1609, altså nogle få år før Johan Ketelsen var skolemester, lod adelsmanden Benedikt Rantzau skrive (på nedertysk i et brev, der ellers er på højtysk) om en dom, der var afsagt i Viborg, at han gerne havde set den afsagt på tysk, men at den ikke behøver at oversættes, for borgmester og råd i Tønder forstår jo begge sprog: "*de Herrn Burgermeister vnnd Rath der denischen jo so wol kundich dann der duttschen sprache*".⁶

⁴ Tønder byarkiv pk. 951.

⁵ Tønder byarkiv pk. 23, fol. 128.

⁶ Tønder byarkiv pk. 811.

Der findes fra 9/4, 13/4 og 15/4 1676 tre breve på dansk til borgmestre og råd i Tønder fra admiral Jens Rodsteen⁷, der det følgende år deltog i slaget i Køge bugt 1/7 1677. Nu opholdt han sig i Ribe og forlangte nogle båds mænd, som skulle stille hos ham i Ribe.⁸ Iflg. påskrift med byskriverens hånd er brevet af 9/4 blevet forelagt i Tønder den 12/4 kl. 8 om aftenen. Man reagerede omgående, for det fremgår af brevet fra admiralen af 13/4, at man har svaret ham, at båds mændene ikke kunne leveres så hurtigt, som han ønskede. Da borgmestrene og rådmændene tog stilling til sagen, må der have været mindst en person til stede, som kunne læse dansk.

Fra 26/2 1680 findes et åbent brev på dansk, udstedt i Skærbæk af *Henning Arentßen Fischer*, der var sognepræst i Skærbæk, *Jacob Oluffßen Loune*, kapellan, samt kirkeværgerne *Anders Hanßen*, Hjemsted, og *Niß Anderßen* i Gesing.⁹ Man kan se, at det er skrevet af sognepræsten selv, ved at sammenligne med hans underskrift på det. Brevet er Niels Terstensens bevis på, at han og hans moder er salig Hans Terstensens arvinger; Hans Terstensen har i nogle år tjent som matros i Holland og skal være afgået ved døden på rejse udi Ostindien. Henning Arentsen Fischer, der levede ca. 1636–29/12 1690 og havde studeret i Leipzig, Jena og København, var født i Tønder som søn af digegreve og husfoged i Tønder Arendt Hennings Fischer.¹⁰ Han var altså fra barnsben af fortrolig med sprogforholdene i byen. Han har givetvis kunnet skrive både højtysk og dansk. At skrive dansk kan han naturligvis have lært i København; det er ikke nødvendigvis sket i Tønder. Skærbæk hørte under Ribe stift, så dansk har været hans embedssprog, men da Skærbæk ikke lå i de kongerigske enklaver, var tysk byens verdslige myndigheders sprog.¹¹ Om han har anet, at brevet

7 Levede 1633-1706, var lige som sin bror Markor admiral, deltog i slaget i Køge bugt 1.7. 1677. Th. Topsøe-Jensen, "Rodsteen, Markor, 1625-81, admiral." *Dansk biografisk Leksikon*, 3. udg. ved Sv. Cedergreen Bech, bd 12, 1982, s. 269; C. With, "Rodsteen, Jens." *Dansk biografisk Leksikon*. Udgivet af C. F. Bricka. XIV. Bind. København 1900, s. 144f.

8 Tønder byarkiv pk. 116.

9 Tønder byarkiv pk. 796. - Hjemsted og Gesing er landsbyer tæt ved Skærbæk, i nutiden dele af byen.

10 Otto Fr. Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864*. I-III. København 1932, bd. I s. 250; Paul Nedergaard: *En dansk præste og sognehistorie*. Bd. 9B. København 1972, bd. 9B s. 1072. Jfr. S. V. Wiberg, *En Almindelig Dansk Præstehistorie I-IV*. Odense 1870-1873. Genoptrykt København 1959-1960, Bd. III, s. 98.

11 H. V. Gregersen, *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene*. Odense 1974. s. 275, kort s. 393; H. V. Gregersen, *Slesvig og Holsten før 1830*. København 1981, s. 250, 253.

ville havne i Tønder, er uvist, men netop et åbent brev skal jo være forståeligt for mange.

Privatbreve er en sjældenhed i byarkiver, men der findes et fra 20/6 1674 fra en dame i Odense, *Ingeborg salig Anders Poulles*, til Peter von Halten i Tønder.¹² Hun har selv skrevet det. Peter von Halten, hvis navn hun skriver "*Petter fon Halten*", bliver i brevet omtalt som hendes svoger. Dermed menes 'svigersøn', for det fremgår, at Ingeborgs datter var gift med Peter. Datteren er død, og Ingeborg skriver og takker for, at Peter har givet hende en smuk begravelse. Nu beder hun om arv efter sin datter, og brevet er måske havnet hos bystyret i forbindelse med arvesagen. Selv om Ingeborg og Peter måske ikke har kendt hinanden særlig godt, så må man dog tro, at hun har vidst, om hendes svigersøn forstod dansk. Havde det været nødvendigt at skrive på tysk til ham, ville hun så ikke i en by af Odenses størrelse kunne finde nogen, der kunne gøre det for hende? Så trods det tyskklingende slægtsnavn har Peter kunnet læse dansk. I kærnerregnskaberne for 1693¹³ s. 3 og 1698–1702¹⁴ s. 4 findes oplysninger om, at han har betalt renter; byen må have haft penge stående på rente hos ham, så han har ikke hørt til de laveste sociale lag i byen.

Fra årene 1685-1696 findes en korrespondance med Odense, hvor odenseanerne skrev dansk til Tønder og tøndringerne tysk til Odense.¹⁵ En borgersøn og slagtersvend fra Tønder, Jacob Rasmussen eller Asmussen, som havde været ombord på et hollandsk skib, var blevet taget til fange af sørøvere i Algier; der korresponderedes om penge til løskøbelse af ham med borgmestre og råd i Odense, hvor han havde familie. Vedlagt et brev fra Odense 26/6 1686¹⁶ findes en erklæring, også på dansk, fra Jacob Rasmussens svoger, Jacob Brochman, der nævner, at hans kone for 12 dage siden har været i Tønder. I Odense har de altså været helt klare over sprogforholdene i Tønder på den tid, og vi kan slutte, at i Tønders bystyre har man kunnet læse dansk på den tid, men man skrev det ikke. I Odense har man forstået tysk, men formodentlig skrevet dansk, fordi der ikke var nogen grund til andet.

¹² Tønder byarkiv pk. 116.

¹³ Tønder byarkiv pk. 1210.

¹⁴ Tønder byarkiv pk. 1211.

¹⁵ Tønder byarkiv pk. 112 og 115.

¹⁶ Tønder byarkiv pk. 115.

Petrus Jacobi von Alblef alias Hr. Peder Jacobsen Alslev

Det mest overraskende fund, der blev gjort, var nok et brev fra "*Petrus Jacobi von Alblef*", skrevet i København 23/3 1634.¹⁷ Som skik var blandt lærde mænd, har han oversat sit navn til latin. Derhjemme har han heddet Peter Jacobsen fra Alslev. Tøndringerne har åbenbart gerne villet have ham til kapellan i byen, for han skriver på højtysk, at han er glad for at være kvalificeret til kapellantjenesten. Han opholder sig i København for det danske sprogs skyld. Han har opholdt sig så meget blandt tyske, at kun lidt er blevet tilbage af hans dansk. Han er endnu ikke tilfreds med sit dansk og behøver endnu et år i København. Før han har nået sit mål mht. danskundskaber, har han ikke i sinde at komme hjem. Men til den tid vil han gerne være til tjeneste.

Tydeligvis forventede han, at borgmester og råd i Tønder havde en positiv holdning til dansk, og at han ville gøre et godt indtryk på dem ved at gøre sig umage med dansk. Det har snarest været den tidlige morgengudstjeneste, han skulle forrette. Den var altid på dansk, dog med salmesang på tysk.¹⁸

Når han var fra en af de to landsbyer ved navn Alslev, der ligger i nærheden af Tønder, må hans førstesprog, som man jo ikke så nemt glemmer, have været sønderjysk, så det, han mener med dansk, må være rigsmålet. Den skik, at man i Sønderjylland omtaler rigsmålet som *dansk*, som Karen Margrethe Pedersen, Skærbæk, har skrevet om¹⁹, havde man altså allerede den gang.

Tøndringerne kunne ikke vente på, at Petrus gik der og øvede sig, så de ansatte Lorenz Wieding fra Flensborg.²⁰ Selv om han kom til Tønder fra Flensborg, tyder navnet på, at han kom fra eller havde familieforbinding til Hvidding sogn lidt syd for Ribe, eller evt. Vidding herred syd for Tønder; sognenavnet er dog nok mere sandsynligt som tilnavn.

Det er så heldigt, at kirkebøgerne er bevaret fra begge de sogne i nærheden af Tønder, hvor der er en landsby, der hedder Alslev, nemlig

¹⁷ Tønder byarkiv pk. 513.

¹⁸ Bjerrum, *Folkemaalet i Tønder* 1943 (1973) 448-449, 453-454 (59, 63-64).

¹⁹ Karen Margrethe Pedersen, "*Han vedblev at tale – sønderjysk*". *Pluk fra forskning i Sønderjylland* 2, 1997, s. 1-7

²⁰ Ludwig Andresen, *Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869*. Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft Nr. 46. Kiel, 1937, s. 129

Hjordkær og Højst. Hjorkær kirkebog er den ældste kirkebog, vi har. Den er bevaret fra 1573, og Højst kirkebog er næsten lige så gammel, fra 1589.²¹ I dem begge nævnes en Peter Jacobsen, men ham, der nævnes i Hjorkær, var født i 1614, så i 1634 var han lidt for ung til at have skrevet brevet. I Højst kirkebog derimod ses nytårsdag 1604 døbt en Peter, der var søn af Jep Petersen. *Jep* er *Jacob* på sønderjysk. Det må være brevskriveren.

Præst i Højst var dengang Johannes Prætorius, der var fra nabosognet Bedsted.²² Han havde venner i Tønder. Det var købmanden Berend Ubbing, og præsten Johannes Mauritius, der stod faddere til hans søn og efterfølger i embedet.²³ Så det kan tænkes, at det er ham, der har anbefalet Petrus til embedet i Tønder. Han havde også en anden god ven, en kammerat fra studietiden i Rostock i 1588, måske allerede fra barndommen. Det var Niels Heldvad, der først var præst i sit fødesogn Hellevad og senere, fra 1615 til sin død 25/8 1634, var kongelig kalendarigraf og boede i København.²⁴

Det er sandsynligt, at Johannes Prætorius har formidlet kontakt mellem Petrus Jacobi og Niels Heldvad, og at det var hos ham, Petrus Jacobi opholdt sig i København. Det samme gjorde formodentlig Johannes Prætorius' søn, der også hed Johannes Prætorius. Han blev indskrevet ved Københavns Universitet i april 1634. Han kom til universitetet fra katedralskolen i Odense.²⁵ Heldvad udsendte i 1624 en formularbog, "*En Ny oc Skøn Formular Bog*".²⁶ Hans formål med den var at opdyrke det danske skriftsprog, og han gjorde det helt bevidst ved at indføre latinske og tyske fremmedord. Vibeke Sandersen skriver, at Heldvad giver udtryk for beundring for tysk

21 Hans H. Worsøe, *Slægtshistorie i Sønderjylland – en vejledning*, 2. reviderede udgave. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 80, Aabenraa 1999, s. 53-55.

22 H.V. Gregersen, *Plattysk*, s. 349-340; H.V. Gregersen, "*Johannes Prætorius (I.)*" *Sønderjysk Månedsskrift*, 58. årgang, 1982, s. 212.

23 Birgit Christensen, *Petrus Jacobi von Alßlef*, s. 83.

24 H.V. Gregersen, *Niels Heldvad. Nicolaus Heluaderus. En biografi*. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 17. København 1957, s. 177, i tysk oversættelse: *Niels Heldvad. Nicolaus Heluaderus. 1564-1634*. Flensburg 1967, s. 248; Vibeke Sandersen, "*Niels Heldvads Formularbog. En genre i en tradition*". I: *Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. Redigeret af Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen. 1997, s. 285.

25 Københavns Universitets Matrikel, Rigsarkivet.

26 Indgående behandlet af Vibeke Sandersen, "*Niels Heldvads Formularbog. – Formularbøger* er iflg. Salmonsens Konversationsleksikon, 2. udg., bd. VIII, s. 489-90 (artikel af "*Jørgensen, P. J., Professor*", dvs. retshistorikeren Poul Johs. Jørgensen) "Samlinger af Dokumenter og Breve, der skulde tjene til Forlæg og Mønster ved fremtidige Udfærdigelser".

sprog og tradition, "så man føler sig fristet til at tro, at det er der, man skal søge hans forbilleder."²⁷ Det fremgår af bogens fortale, at den var skrevet til vejledning for ungdommen, så han har altså haft interesse for at vejlede unge.

Niels Heldvad var en velset gæst ved Christian IV's hof.²⁸ Kongen var heller ikke uden interesse for sprog; det vidner hans meget specielle kommatering om. I 1631, altså netop på den tid, da Niels Heldvad var i København, begyndte Christian IV at udvikle sin egen måde at sætte komma på. Efterhånden satte han komma næsten i alle mellemrum mellem ordene, hvis ikke der var tale om korte ord. I så fald kunne der være to, måske tre ord mellem to kommaer.²⁹

Petrus Jacobi ville gerne hjem, og det blev Christian IV, der sørgede for, at han kom tilbage til sin hjemegn. Vodder kirke hørte direkte under kongen, som besatte præsteembederne ved kirken.³⁰ Der blev Petrus Jacobi kapellan, hvornår vides ikke. Måske har Niels Heldvad nået at anbefale ham.

Men han døde i en ung alder. I den ældste bevarede præstefortegnelse fra Vodder, som findes i en "*Liber Daticus*" (dvs. gavebog), skrevet i 1777³¹ står "*Hr. Peder Jacobsen Alslev Cappellan døde anden Paaske Dag for Alteret.*" Fra andre kilder vides, at det skete i 1646.³² Det var almindeligt, at man dengang ansatte præster, der var hjemmehørende på egnen og kendt med egnens sprogforhold, sådan som vi har set det med Johannes Prætorius og Niels Heldvad.³³ Om Christian IV havde gjort sig nogen tanker om, at Petrus eller Hr. Peder skulle udbrede sine kundskaber i dansk rigsmål på egnen, kan vi ikke vide.

Byens offentlige skolevæsen før og efter Johan Ketelsen

Hvad Bjerrum ikke var klar over: I retsprotokollen står under 10/1 1609 på nedertysk med byskriver Jürgen Thimsens hånd, at det blev befalet byfogden at melde *Jacob Scholmeister*, at han har forsømt at henvise

27 Vibeke Sandersen, "*Niels Heldvads Formularbog*" s. 291.

28 Vibeke Sandersen, "*Niels Heldvads Formularbog*" s. 285.

29 Birgit Christensen, *Christian den Fjerdes komma*. Mål & Måle 17. årgang, maj 1994, s. 27-29.

30 *Danmarks kirker*, udgivet af Nationalmuseet. *Sønderjylland* ved Erik Moltke og Elna Møller under medvirken af Vibeke Michelsen, bd. XXI, *Tønder amt*, 1957, s. 1205.

31 Vodder præstearkiv i Landsarkivet for Sønderjylland.

32 Flere opl. om dette og henv. til kilderne i Birgit Christensen, *Petrus Jacobi*. s. 86-87.

33 H. V. Gregersen, *Plattysk* s. 348-349, Birgit Christensen, *Petrus Jacobi*. s. 81-82.

skoledrengene fra sit hus til den rigtige skole, og fra denne dag må han overhovedet ingen drenge holde i sit hus; hvis han gør det, bliver han sat fra sin tjeneste.³⁴ Det er skolemesteren i den tyske skole, der jo var i byens tjeneste og blev lønnet af byen. Han har haft privatelever i sit eget hus. Det måtte han ikke. Åbenbart har man haft lokaler til den tyske skole et eller andet sted i byen, før den bygning ved kirken, der endnu står, og som havde lokaler til latinskolen i stueetagen til venstre og til den tyske skole til højre og bolig til den tyske skolemester på 1. sal, stod færdig i 1612.³⁵ Andresen har belæg på ham fra 1628 og ved, at han hed Jacob Albrecht og er død 21/7 1652.³⁶ I retsprotokollen er der fra 9/9 1637 en oplysning om, at den tyske skolemester har søgt et huslejetilskud, som han får. På grund af, hvad han citeres for at have kaldt sin "*Beschaffenheit*", sin beskaffenhed, kan han ikke bo på skolen og har svært ved at betale husleje andetsteds. Han har oplyst, at han kunne få kald andetsteds, men nødig vil flytte på grund af sin alder.³⁷ Han må have været dårligt gående, så han ikke kunne klare trappen op til 1. sal. Et par gange nævnes i byarkivet navne på andre lærere i byens tjeneste i årene 1616-1618: En Arend Höyer, hvis dårlige regnekundskaber var et problem³⁸, en Hans Attsen eller Otzen³⁹, og i 1618 tog kæmner Hans Thomsen til Pellworm for at antage Johannes Gudeknecht, hvis han egnede sig, men det vides ikke, om det var tilfældet.⁴⁰ De har tilsyneladende været der samtidig med Jacob Albrecht.

Det ser altså ud til, at der i årene en kort overgang, 1614-16, har været to offentlige skoler i Tønder, en dansk og en tysk. Men

34 Nr. 1724, 1608-1614, Rigsarkivets mikrofilm M 23817.

35 Birgit Christensen, *Private skolemestre*, s. 205, 208 og 213.

36 Ludwig Andresen, *Bürger- und Einwohnerbuch*, s. 131. Andresen har oplysningen om Jacob Albrechts død fra en bestalling, der 21/7 1652 er udstedt på højtyisk af borgmestre og råd til Valentin Bonifacius Turingens som tysk skolemester og degn som efterfølger for afdøde Jacob Albrecht, Tønder byarkiv pk. 556. Hvor Andresen har fundet belægget på ham fra 1628, oplyses ikke.

37 Retsprotokol nr. 1728, 1636-1639, Rigsarkivets mikrofilm M 23819. Christensen, *Private skolemestre*, s. 213.

38 Tønder byarkiv pk. 556, fol. 50. 23/7 1617 Extract des Prothocolli. Jf. Andresen, *Geschichte* s. 185, Birgit Christensen, *Private skolemestre* s. 210.

39 Andresen nævner som kilde retsprotokollen. Heri læser man under 24/7 1617, at han bliver antaget til skole- og degnetjenesten til Michaelis. Retsprotokol nr. 1725, 1615-1620, Rigsarkivets mikrofilm M 23817.

40 Andresen, *Geschichte*, s. 185.

det var jo kun få år, Johan Ketelsen havde sin dansksprogede skole. Han havde i øvrigt en ualmindelig smuk håndskrift. Det ses af et dokument, der dukkede op i forbindelse med det ovennævnte projekt. 6/7 1621 lånte "*Ingeborch Hanses Sal: Hans Linweuern Nagelatene Wedewe tho Tundern*" (= Ingeborg Hanses salig Hans linnedvævers efterladte enke i Tønder) penge i byens hospital og udstedte en hospitalsobligation.⁴¹ Den er ikke beseglet, så et segl har hun ikke haft, og hun har formodentlig ikke kunnet skrive, i hvert fald ikke pænt nok til lejligheden, for hun lader skrive: "*Dessen tho Orkunde hebbe ick an Miner stath den Erbaren Jacob Lorentzen neffest minem Schwager Johan Ketelsen, Borgere binnen Tundern disses mit ehrer egen hende Vnderschrift tho becrefftigen gebeden.*" (= Til vidnesbyrd om dette har jeg bedt den ærværdige Jacob Lorentzen sammen med min svoger Johan Ketelsen, borgere i Tønder, om i stedet for mig at bekræfte dette med deres egenhændige underskrift.) Johan Ketelsen skriver her: "*Dusse Tugennisse Bekenne Jck Johan Ketelß manu propria.*" (= Dette vidnesbyrd bekræfter jeg Johan Ketelsen med egen hånd). Tøndringerne må bestemt have syntes, hans håndskrift var værd at efterligne. Men han fik arbejde som humleskriver.⁴² Og efter den tid var sproget i den offentlige skole så nedertysk. Hvor lærte tøndringerne så at læse og skrive dansk? Rejste de alle udenbys som Petrus Jacobi?

Private skolemestre

Der er en anden mulighed: Der nævnes flere gange i byarkivet, ganske særligt i nogle såkaldte skattemandtaller for månedsskatten⁴³ (dvs. skattelister) nogle skolemestre, som må have virket privat. I årene 1662-81 levede der således en *Jens Schulmeister* i Tønder. I 1666 boede han i Sydøstkvarteret, i mandtallerne for 1669 viser det sig, at han boede *Hinter den Süeder Stellen*, Sønder bag Staldene, den nuværende Skibbrogade⁴⁴; han nævnes som den første i Sønder bag staldene efter Møllevej, den nuværende Gråbrødrevej⁴⁵, så han har

41 Tønder byarkiv pk. 651. Christensen, *Private skolemestre*, s. 220.

42 Andresen, *Bürger- und Einwohnerbuch*, s. 127; Andresen, *Geschichte*, s. 185 med henvisning til retsprotokollen 12.9.1616.

43 Tønder byarkiv pk 232.

44 Jf. kort fra 1862, gengivet i M. Mackeprang (red.) *Tønder gennem Tiderne* bd. 1, mellem s. 248 og 249.

45 Birgit Christensen, *Nyere gadenavne i Tønder*, i: *Byens navne. Stednavne i urbaniserede*

måske boet på hjørnet. Der boede han også i 1670 og 1671. I 1674 boede han på vestsiden af Lillegade. I 1675 er han blevet gift, for iflg. kæmnerregnskabet fra det år⁴⁶ gav *Jens Schulmeister* 1 mark i bryllupsgebyr. I et "Restanten Register" (restanceregister) 1680-81⁴⁷ nævnes, at han var i restance med 8 β. Velhavende var han nok ikke.

I det samme restanceregister nævnes i Sydvestkvarteret *Hans Schulmeister*, som var i restance med 12 β.⁴⁸

I månedsskattemandtallerne fra 1666 og 1669 nævnes en *Marten Schuelmeister* i Slotsgade. I det fra 1670 nævnes han ikke, men i 1673 dukker han op igen, nu blandt de folk, der bor i Peter Langheins boder.⁴⁹

Laß Schuellmeister boede iflg. månedsskattemandtallerne 1671-1673 i Nørregade, hvor det almindeligvis kun var mindre beløb, man betalte i skat.

Detleff Schuelmeister boede iflg. månedsskattemandtallet 1674 på sydsiden af Slotsgade og gav 4 skilling.

Simon Schulmeister nævnes første gang i månedsskattemandtallet 1673; han boede et stykke ude ad Østergade, på nordsiden og gav 12 skilling, den højeste skat af en skolemester. I 1671 synes en dame ved navn Margrethe Ubbings at have boet på det sted, så han er muligvis kommet til efter det år. Han nævnes igen samme sted og med samme beløb i 1674.

Derudover nævnes i Vonsild kirkebog en pige, født i Tønder 1638, som har gået i to private skoler i Tønder, hvor hun har lært at læse tysk: "I hendes opvext blef hun holden til skolen under hos Joachimus Plutschow 2 aar oc siden under Maren Harbrechts i Ulffegaden (dvs. Uldgade), saa at hun kunde ferdig læse oc opbygge hendis christendom af gudelige tytske bøger. ... Hun ... har icke selff underlatt at læse schöne tytsche bønner til Gud."⁵⁰

områder. *NORNA-rapporter 64*. Red. af Vibeke Dalberg og Bent Jørgensen. Uppsala 1997, s. 50 og 55.

46 Tønder byarkiv pk. 1209.

47 S. 9. Tønder byarkiv pk. 951.

48 S. 13. Tønder byarkiv pk. 951.

49 Peter Langhein var apoteker, rådmand og viceborgmester i byen, Ludwig Andresen, *Bürgerbuch* s. 133, Birgit Christensen *Die Schriftsprachkenntnisse der Bürgermeister der Stadt Tønder/Tondern zur Zeit des Schriftsprachwechsels Niederdeutsch-Hochdeutsch im 17. Jahrhundert. Beiträge zur Kanzleisprachenforschung* Bd. 4. Wien. Under trykning.

50 Hans H. Worsøe (udg.), *Vonsild Kirkebog 1659-1708*. København 1982, s. 431.

Der har altså boet ganske mange private skolemestre i Tønder i anden halvdel af 1600-tallet. Det er især i månedsskattemandtallerne, de er nævnt. Men af oplysningerne om skat kan man ikke uden videre drage slutninger om deres indkomst, da der ikke var tale om en indkomstskat som i nutiden.⁵¹

Charlotte Appel, der sammenfatter sine resultater mht. læse- og skriveundervisning i købstæderne under overskriften "Synligt og usynligt skolehold", er af den opfattelse, at der i alle danske købstæder - i hvert fald fra midten af 1600-tallet, hvor kildematerialet bliver fyldigere - har været "en hel vifte af muligheder" for at få begyndende læseundervisning og evt. grundlaget for skrivning: både små skoler og hjemmeundervisning. Derefter kunne man fortsætte hos byens skrive- og regnelærer eller i latinskolen. Der var også undervisning hos kapellaner, klokkere og organister, primært i de mindste købstæder. Der har været "en stærk efterspørgsel efter basal læse- og (måske i noget mindre grad) skriveundervisning i 1600-tallets danske købstæder." Men det er "klart, at vi på mange måder kun har kunnet se toppen af isbjerget", for de godt gemte oplysninger er nogle gange kun fundet ved rene tilfældigheder. At "holde skole" havde i 1600-tallet kun sjældent med institutioner og bygninger at gøre, og derfor vil en stor del af den tids undervisningsverden nok for altid forblive usynlig.⁵² Hendes resultat ligner meget det, vi ser mht. Tønder.

Iflg. G. Japsen, der har behandlet skolerne på landet på den tid og bl.a. omtaler oprettelsen af en skole i Abild umiddelbart nord for Tønder 1648-52⁵³, ser det ud til at have været en udbredt opfattelse på landet i hertugdømmet i 1600-tallet, at skole ikke var noget, myndighederne skulle blande sig i. Før 1600 lærte degnene børnene katekismus, efter 1600 var bønderne blevet inddraget i det borgerlige økonomiske liv, og det krævede kendskab til de grundlæggende verdslige fag. I første halvdel af 1600-tallet var der i de fleste sogne "bondeskoler", dvs. private skoler, oprettet og finansieret af bønderne uden indblanding fra kirke og øvrighed. Kirken forlangte, at den

51 Lars N. Henningsen, *Indkomstskat. Sønderjysk Månedsskrift* 1/2, januar/februar 2003, s. 32.

52 Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark. I-II. Danish Humanist Texts and Studies* Vol. 23. Edited by Erland Kolding Nielsen. København 2001, s. 269f.

53 G. Japsen, *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 40, 1968, s. 9, jf. s. 28.

kristelige elementærundervisning skulle have en central stilling i skolerne, men bønderne betragtede katekismusundervisningen som præsternes og degnenes sag og modsatte sig kirkens krav.

Der er god overensstemmelse mellem det, der vides om Tønder og G. Japsens og Charlotte Appels resultater. Både på land og i by, i hertugdømme og kongerige har holdningen formodentlig i vid udstrækning været den, at skole ikke var noget, myndighederne skulle blande sig i.

Men byarkivet er myndighedernes arkiv, og derfor får vi det at vide, som myndighederne havde med at gøre: Vi får navnene på nogle skolemestre og får helt nøjagtigt at vide, hvad de gav i skat sammen med nogle knap så præcise oplysninger om, hvor de boede. Intet om, hvilket sprog de lærte deres elever at læse og skrive.

Slutning

Dansk skriftsprog har altså formodentlig været mere brugt i Tønder end hidtil antaget. Men i hvilket omfang datidens tøndringer kunne læse og skrive dansk, skal vi ikke vente at kunne få præcise oplysninger om nogensinde. Tønder byarkiv rummer et stort og righoldigt materiale, men vi må altid huske, at det jo ikke er alt, hvad der blev skrevet i byen, der havnede der. Det indeholder kun, hvad der af en eller anden grund kom forvaltningen ved og derfor kom til at ligge på rådhuset. Hvad der har ligget i private hjem af breve, regnskaber mv., er i tidens løb havnet i kakkelovnene. Og vi kan ikke vide, hvilket sprog det var skrevet på.

Slutningen af Ingeborg Hanses hospitalsobligation, dateret 6. juli 1621, med Johan Ketelsens underskrift foruden til højre.

Slutningen af Peder Andersens hospitalsobligation, dateret 27. marts 1632, med hans egen underskrift i midten og de to vidners underskrifter nedenunder.